

Ayn Rand

Liberalismen -- om man nu definierar den som tron på den enskilda individens egenvärde och okränkbara rätt till frihet och självbestämmande -- har uråldriga rötter. Men nyliberalismen -- den rörelse som i modern tid försöker politiskt förverkliga liberalismens idé -- går däremot att datera ganska exakt till sin uppkomst. Och dess rimligaste födelsedatum är den 10 oktober 1957.

Den dagen publicerades nämligen Ayn Rands roman *Atlas Shrugged*, i svensk översättning döpt till *Och världen skälvde*.

Att just *Atlas Shrugged* var startskottet för den nyliberala rörelsen är inte någon okontroversiell uppfattning. Det finns alternativa synsätt. Somliga hävdar att nyliberalismen helt enkelt är den moderna avläggaren av sjuttonhundratalets liberalism, och följaktligen bara det namn vi i dag använder på samtida manifestationer av en obruten intellektuell tradition med månghundraåriga anor. Ser man saken på det viset finns naturligtvis ingen "födelsedag" -- om man nu inte väljer publiceringsdagen för någon av de stora klassikerna, kanske av Adam Smith eller John Stuart Mill.

Andra menar att det visserligen fanns ett slags brott under artonhundratalets senare del, när den klassiska liberalismen vilset sökte självklara talesmän och när den liberala idén var hotande nära att utplånas under trycket från socialismen och socialliberalismen, men att traditionen därefter återuppstod i och med den så kallade "österrikiska ekonomin" fick sina första stora företrädare i Eugen von Böhm-Bawerk och Ludwig von Mises. Väljer man det synsättet skulle nittonhundratalets liberalismens uppkomst kunna hävdas vara nästan vilket år som helst mellan 1900 och 1949, beroende på vilken inriktning eller bok man råkar anse vara den tongivande eller mest betydande.

Men det finns inte desto mindre starka skäl att just nu fira fyrtioårsjubileum. För *Atlas Shrugged* hade en i många avseenden unik betydelse för vår tids liberala tänkande.

Människans rätt till frihet

För det första är det inte i första hand några argument för den oreglerade marknadsekonomins överlägsna effektivitet Ayn Rand för fram i sin bok. Vad hon argumenterar för är något både vidare och mer betydelsefullt: den liberala frihetstankens mänskliga och moraliska överlägsenhet. *Atlas Shrugged* säger inte att människor bör "tillåtas" att vara fria därför att det skulle vara "praktiskt" eller "ekonomiskt lönsamt", utan att människor har rätt till frihet och att varje försök att begränsa deras frihet är ont.

För det andra riktar sig *Atlas Shrugged* inte till någon specialiserad eller akademisk läsekrets. Det är en bred, underhållande roman, inte någon debattskrift, avhandling eller filosofisk essä; i och med det är det också självklart att den nått ojämförligt många fler läsare än någon aldrig så betydande faktaframställning av de liberala idéerna. Där författare och tänkare från Mill till Nozick, från Adam Smith till Murray Rothbard, från Herbert Spencer till Tibor Machan argumenterat och försökt övertyga sina läsare intellektuellt, valde Ayn Rand att gestalta sina idéer i berättande handling och i fiktiva gestalter; i och med det argumenterar och övertygar hon inte bara intellektuellt utan i minst lika hög grad emotionellt. Och under de gångna fyrtio åren har *Atlas Shrugged* på engelska och i vid det här laget ett dussin översättningar på andra språk nått ut till tiotals miljoner läsare världen runt: den finns med på också rätt korta listor över vårt århundrades mest lästa böcker.

För det tredje, och mest konkret, ledde läsarnas intresse för idéerna i romanen nästan omedelbart till att Rands lärjunge Nathaniel Branden i New York började arrangera föreläsningar kring boken och den filosofi som låg bakom den. Därmed grundade han vad som kom att bli den första organiserade gruppen nyliberaler, och eftersom -- eller möjligen tack vare att -- toleransen för avvikande uppfattningar aldrig var särskilt stor i kretsen kring Rand och hennes idéer, fungerade Brandens organisation i hög grad som ett slags plantskola: dit kom de som upptäckt de liberala tankarna genom Rands böcker, där lärde dig sig mer om hennes grundsyn och filosofi, och därifrån fortsatte de till andra liberala grupperingar de inte sällan själva grundade sedan de lämnat eller blivit utslängda från Brandens. Följaktligen kom utgivningen av *Atlas Shrugged* att mycket konkret utgöra startskottet för den växande floran av nyliberala föreningar, sällskap, institut och forskningsorganisationer som vid det här laget har avläggare på alla kontinenter.

Genombrott trots stort motstånd

När *Atlas Shrugged* publicerades emotsågs den med enorma förväntningar både av

förlaget Random House och av bokhandeln. Rands föregående roman, *The Fountainhead*, hade sålts i mångmiljonupplaga och fanns efter fjorton år fortfarande i tryck; man väntade sig att miljoner läsare skulle kasta sig över den nya boken. Kanske hade man inte väntat sig den storm av hatiska recensioner som mötte den och som antagligen mer än något annat var den faktor som gjorde att försäljningen kom igång långsamt. Men "långsamt" är ett relativt begrepp; i takt med att läsarna hittade romanen sålde den gradvis allt fler exemplar och redan efter något halvår hade den tryckts i över hundra tusen exemplar. Förlagschefen Bennett Cerf kommenterar den i sina memoarer, *Life at Random*: "Under alla mina år i förlagsbranschen har jag aldrig sett något liknande. Att bryta igenom trots ett så ofantligt motstånd!"

Men redan före genombrottet grundades den första av de nyliberala organisationerna.

Nästan så fort *Atlas Shrugged* nått bokhandelsdiskarna började Ayn Rand få brev från läsare som tiggde henne om att antingen i brev eller i bokform förklara och utveckla de filosofiska tankegångarna i romanen. Rand varken ville eller orkade; hennes unge lärjunge och -- som hon kallade honom i efterordet till originalupplagan av romanen -- "intellektuelle arvtagare" Nathaniel Branden utarbetade en tjugo föreläsningar lång presentation av hennes filosofi som han kallade "Basic Principles of Objectivism". I början av 1958 postade Branden reklam för föreläsningsserien till de läsare i New York-området som skrivit till Rand. Tjugoåtta personer anmälde sig till den första serien föreläsningar; hösten 1958 kom 45; våren 1959 kom 65. Tillsammans med sin dåvarande hustru Barbara omvandlade Nathaniel Branden sin föreläsningsserie till företaget Nathaniel Branden Institute och började radannonsera i New York-tidningarna. Antalet åhörare ökade drastiskt och efter ett par år började nya föreläsningsserier läggas till. De som höll föreläsningarna var andra medlemmar av "kollektivet", den informella grupp beundrare som samlats kring Rand sedan hon i början av femtiotalet flyttade tillbaka till New York efter en rad år i Hollywood. Kursen "The Economics of a Free Society" hölls av en ung ekonom som sedan flera år ingått i kollektivet -- en smula ironiskt numera sedan snart tjugofem år en av de mest inflytelserika ekonomerna i Förenta staternas politiska etablissemang, Alan Greenspan -- numera till råga på allt chef för den amerikanska riksbanken. Nathaniel Branden själv lade till kurser kallade "Basic Principles of Objectivist Psychology" och "A Critical Analysis of Contemporary Psychology". Den unge filosofidoktoranden Leonard Peikoff höll kursen "A Critical History of Philosophy", och så vidare.

Gradvis växte föreläsningsverksamheten, först i New York, snart via bandinspelningar av New York-föreläsningarna och ett nät av representanter också runt om i Förenta staterna och så småningom i andra länder. Ett nätverk av Ayn Rand-föreningar började växa upp vid skolor och universitet runt om i USA; i tidskriften *New University Thought* varnade en litteraturlärare för Rands växande inverkan: "Under de senaste terminerna har ingen annan författare lyckats hota Rands överlägsna popularitet", skrev han. "Jag har haft tillfälle att diskutera med flera andra collegelärare från olika delar av landet, och många av dem har sagt mig att också de bekymrats över Rands attraktionskraft. Det är beklämmande att betänka möjligheten att Ayn Rand är den enda författare som lyckas frammana lojalitet hos de elever jag möjligen alltför ineffektivt försöker nå."

1962 publicerades Nathaniel och Barbara Brandens ohöljt heroiserande essäsamling *Who Is Ayn Rand?*; hösten 1963 kunde man lyssna till Brandeninstitutets föreläsningar på 63 platser och två år senare hade antalet orter ökat till 80. 1962 hade dessutom Branden och Rand startat den månatliga tidskriften *The Objectivist Newsletter*, och när den 1966 fick nytt format och döptes om till *The Objectivist* hade den över 10.000 prenumeranter.

Radikal publikmagnet

Under sextiotalets första år blev Ayn Rand en röst att räkna med i den amerikanska samhällsdebatten. I februari 1960 höll hon sitt livs första universitetsföreläsning vid Yales juridiska fakultet; de närmaste åren föreläste hon gång på gång vid Princeton, Yale, Columbia, Harvard, MIT, Johns Hopkins, Purdue och en rad andra universitet. Hennes förmåga att attrahera väldiga åhörarskaror blev legendarisk, liksom hennes radikalism. I sitt aprilnummer 1964 publicerade *Playboy* en femton sidor lång intervju med henne, gjord av Alvin Toffler, och presenterade henne som "en intensiv, ilsken ung kvinna på 61 och en av de mest frispråkiga -- och betydande -- av vår tids amerikanska intellektuella". 1961 hade Rand publicerat boken *For the New Intellectual*, fransett titelessän ett återtryck av de filosofiskt viktigaste avsnitten ur hennes romaner; 1964 kom essäsamlingen *The Virtue of Selfishness* och 1966 *Capitalism: The Unknown Ideal*. Hon uppträdde i radio och i diskussioner på TV; en kort tid skrev hon varje vecka en kolumn i *Los Angeles Times* som trycktes om i ett femtiotal andra dagstidningar. 1967 hade Rands och Brandens tidskrift över 20.000 prenumeranter och Brandeninstitutet flyttade till lokaler i Empire State Building med egen hörsal. Rand hade skapat en miljonpublik för sina romaner och sina idéer. Och parallellt hade hon och Branden genom att i ökande utsträckning kräva absolut samstämmighet av sina anhängare skapat en grogrund för oberoende organisationer.

Kultförklarad och kritiserad

I sin bok *The Passion of Ayn Rand* skriver Barbara Branden om Rands beundrare under den här perioden: "De mötte samtidigt de förbryllande skiftningar i humör som ofta präglade Ayn -- dogmatismen som fanns underförstådd i hennes senare skrivelser, hennes övertygelse att förnuftsmässig konsekvens krävde inte bara att man instämde i objektivismens grundsatser utan i samtliga specifika fall godtog också hela hennes tillämpning av dessa grundsatser. De mötte den nära nog förgudning av Ayn Rand som skapades både av hennes inre konflikter och av många av hennes vänners inställning, liksom hennes idealiseringar av Nathaniel och andra i kretsen runt henne som förebilder andra borde söka efterlikna. Några av dem lyckades försiktigt bana sig fram genom labyrinthen av idéer, implikationer och attityder de på en och samma gång utsattes för. Andra gav sig av för att finna sin egen väg. Många accepterade helheten, som en enda, ouplöslig enhet. De som accepterade helheten var på väg att bli sant troende, att bli självalienerade och alienerade från andra, intellektuellt rigida, fulla av skuld känslor

över sina misslyckanden, snabba att döma och anklaga andra." Också de som skriftligt snarare än personligen sökte kontakt med Rand och gruppen kring henne möttes av samma bristande tolerans för oliktankande. Barbara Branden skriver: "Den brittiske författaren Colin Wilson blev ett av offren för detta krav på totalt instämmande.

Han skrev ett entusiastiskt brev till Ayn, berömde hennes verk -- och noterade att han hade invändningar mot vissa begrepp. Svaret blev ett brutalt fördömande brev från Nathaniel [Branden], som på Ayns begäran åtagit sig uppgiften att gå igenom hennes post och själv besvara de brev han bedömde som förolämpande för henne; till den kategorin hänförde hon brev som uttalade oenighet med eller argumenterade mot hennes filosofiska idéer. Wilson skrev igen, eftersom han trodde att en ömsesidigt givande korrespondens skulle kunna bli möjlig om han bara lyckades ta sig förbi Nathaniel. Men samtliga hans brev besvarades av Nathaniel."

Den oundvikliga kraschen

I början av juli 1968 splittrades den objektivistiska rörelse som paret Branden skapat kring Ayn Rand och hennes filosofi. Bakom splittringen låg en personlig tragedi för de inblandade, så tillkrånglad och absurd att den kan förefalla komisk. När Nathaniel och Barbara Branden ursprungligen träffade Rand 1949 var de vänner men med en kort, misslyckad och för dem bägge otillfredsställande romans bakom sig; det som förenade dem var deras beundran för Rand. Rand å sin sida betraktade dem som sina idealiska läsare och lärjungar, och uppmuntrade dem att gifta sig. Deras "filosofiska resonemangsäktenskap" blev inte bättre av att Rand och Nathaniel i mitten av femtiotalet inledde ett förhållande som hemlighölls för alla utom för Barbara och Rands man, Frank O'Connor. Förhållandet hamnade på sparlåga när Rand efter *Atlas Shrugged*s utgivning drabbades av en djup depression; under tiden havererade paret Brandens äktenskap totalt och de separerade 1965, även om de i sin tur hemlighöll den saken för sina anhängare -- liksom Nathaniel för alla hemlighöll det förhållande han redan 1963 inlett med den unga Patrecia Wynand, som var en i den yttre kretsen runt Rand och dessutom på sitt håll gift med en annan av Brandeninstitutets elever, Lawrence Scott.

Det är knappast förvånande att situationen blev akut ohållbar när Rand sedan hon hämtat sig efter sin depression och fått ny livslust i mitten av sextiotalet meddelade Nathaniel att hon nu kände sig mogen att fortsätta deras sexuella förhållande. Och det var när Branden efter att i tre år ha försökt föra Rand bakom ljuset till sist kände sig tvingad att berätta sanningen -- eller åtminstone en del av sanningen -- för henne, som hon i raseri bröt alla personliga och yrkesmässiga band med honom och med Barbara, som Rand ansåg hade hjälpt Nathaniel att lura henne.

Sommaren 1968 upphörde följaktligen Brandeninstitutet med sin verksamhet och likviderades. Rand tog ensam över tidskriften *The Objectivist* och publicerade en lång, fördömande essä om Branden som hon utan att ange några egentliga saksakal hävdade visat sig ovärdig att vara talesman för henne eller hennes filosofi. I de nya tryckningarna av *Atlas Shrugged* strök hon Brandens namn både från bokens tilläggan

(den var ursprungligen dedicerad "Till Frank O'Connor och Nathaniel Branden") och från efterordet, där hon utnämnt honom till sin idealiske läsare och intellektuelle arvtagare. Tiotusentals anhängare stod häpna och förvirrade, och de många bland dem som ansåg att Rand i sin publicerade förkastelse gav otillräckliga eller ofullständiga skäl till att fördöma Branden uteslöts nu av de nya vakthundarna runt Rand från vidare kontakt med den objektivistiska rörelsen om de högt uttryckte sina tvivel. Ur splittringen växte snabbt ytterligare nya organisationer.

Hennes lärjungar startade eget

Man kan med andra ord säga att den nyliberala -- eller libertarianska, som den mot decenniets slut allt oftare började kallas -- rörelse som gradvis växte fram under sextioalet skapades just av bristen på tolerans för tvivel, ifrågasättanden och avvikande uppfattningar ens i detaljfrågor som präglade kretsen runt Rand. Bland de första av dem som uteslöts ur objektivistgruppen i New York fanns ekonomen Murray Rothbard, som därefter under sextioalet ägnade sig åt att skapa först en egen diskussionskrets i New York, senare en av de tidigaste fristående libertarianska organisationerna. Jerome Tuccille, Jarret B Wollstein och Roy A Childs var andra som under början av sextioalet uteslöts av paret Branden; de tog alla initiativ till nya, egna verksamheter för att sprida sina liberala övertygelser. Wollsteins Society for Individual Liberty var den organisatoriskt mest imponerande och hade redan före brytningen mellan Rand och Branden ett tusental medlemmar (1988 slogs Society for Individual Liberty samman med Libertarian International och blev International Society for Individual Liberty, ISIL); sedan Brandeninstitutet stängts växte den explosionsartat. En av dem Rand personligen avbrutit alla kontakter med var filosofen John Hospers, som i början av sextioalet stått henne nära; själv förespråkade hon att politisk aktivism borde ske inom ramen för de existerande partierna, och då främst det republikanska. Men efter brytningen med Branden valde många av de tusentals aktivister som fann sig oförmögna att enbart för att Rand begärde det av dem ta avstånd från Branden att i stället engagera sig i bildandet av Libertarian Party, som grundades 1971. När partiet året därpå första gången ställde upp i val var det John Hospers som fördes fram som presidentkandidat.

En filosofisk flodvåg

På motsvarande sätt var det tre före detta Randanhängare och elever vid Brandeninstitutet -- ingenjören Robert W Poole Jr, juristen Manny Klausner och filosofen Tibor Machan -- som 1969 tog över den bara årsgamla fristående liberala amatörtidskriften Reason, som i dag med en upplaga på över 50.000 exemplar är en betydande röst i den amerikanska intellektuella debatten.

Exemplen går att mångfaldiga. Men mest talande är kanske trots allt resultatet av den "influenzmätning" som gjordes vid det libertarianska partiets stämma 1979, där man frågade de över tusen närvarande om de kunde namnge den person som betytt mest för

deras politiska övertygelser och tänkande. En eller två procent var namngav Friedrich Hayek, Milton Friedman, Murray Rothbard och ytterligare någon akademisk tänkare; 92 procent namngav Ayn Rand.

Roy Childs, en av den amerikanska libertarianska rörelsens centralgestalter, skrev: "För tusentals människor blev *Atlas Shrugged* mer än en roman; den blev ett sätt att betrakta omvärlden. Den blev en del av människors tänkande, och de såg världen i ljuset av boken." *Atlas Shrugged* är en del av vår tids amerikanska kultur -- tvivlande svenskar hänvisas gärna till den amerikanska upplagan av sällskapsspelet Trivial Pursuit, där en av litteraturfrågorna lyder: "Vilken av Ayn Rands romaner börjar med orden 'Vem är John Galt?'", eller till serietidningen *Elvis Shrugged* som är en direkt pastisch på romanen där Elvis Presley dragit sig undan från världen i avsmak inför den allt menlösare rockmusiken och till sitt hemliga gömställe lockar med andra nydanande rockmusiker. Rands roman har också i decennier varit en av de konstant bästsäljande titlarna i den amerikanska Book of the Month Club, vars medlemmar i en enkät 1990 röstade fram den till andra plats som "Den bok som betytt mest för mig genom livet" -- än så länge intas förstaplatsen av Bibeln.

Hennes inflytande kan inte förnekas

Nyliberalismen -- eller libertarianismen, eller om man så vill den klassiska liberalismens renässans under de senaste årtiondena -- har många inspirationskällor, många betydande teoretiker och tänkare, många inspirerande förespråkare och talesmän. Men oavsett vilken uppfattning man har om hennes idéer, hennes person eller den rörelse som skapades kring henne är det omöjligt att hävda att någon annan ensam individ haft ett så väldigt inflytande som Ayn Rand -- eller att något annat verk haft en betydelse ens tillnärmelsevis jämförbar med *Atlas Shrugged*. Romanen har påverkat, övertygat eller inspirerat hundratusentals människor och lästs av tiotals miljoner; de idéer den förespråkar har blivit en del av vår tids västerländska politiska och intellektuella debatt. Det var de inte för fyrtio år sedan. Och kanske är just detta enkla faktum mer än något annat skäl nog för att påstå att fyrtio år är en rimlig ålder att ange för vår tids nya liberala strömning.

Detta är en omarbetad artikel av John-Henri Holmberg som ursprungligen publicerades i tidningen *Nyliberalen* nr 3-1997.

